

Hanuliak, Václav

Via magna na strednom Slovensku v období včasného a vrcholného stredoveku

Archaeologia historica. 1996, vol. 21, iss. [1], pp. 443-449

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140212>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Via magna na strednom Slovensku v období včasného a vrcholného stredoveku

VÁCLAV HANULIAK

S pomenovaním ciest v historických listinách v období stredoveku sa stretávame pri komunikáciách s prioritným významom, ktoré dominujú v spleti lokálnych komunikačných spojnic v danom regióne.

Územím stredného Slovenska v období včasného a vrcholného stredoveku prechádzali dve cesty, ktoré boli označované ako via magna. V prvom prípade to bola cesta, ktorá transversálne spájala Sliezsko a Moravu na západe, so Spisom a Košicami na východe. Na územie Slovenska vstupovala Jablunkovským priesmykom. Tento priesmyk a cesta, ktorá ním prechádzala, nemala za Arpádovcom len vojenský význam, ale bola to i cesta obchodného charakteru, pretože ako jediná priama, spájala Uhorsko so Sliezsikom. Jej konkrétnu geografickú trasu nám bližšie opisuje správa zo 16. stor., ktorá odzrkadľuje stav z 2. pol. 14. stor., presnejšie z roku 1364 (Klein 1985).

Druhá komunikačná trasa, prechádzajúca územím stredného Slovenska, ktorou sa budeme bližšie zaoberať, niesla tiež pomenovanie via magna. Bola to severojužná cesta, spájajúca centrálné časti Uhorska s Poľskom, resp. pobrežím Baltického mora. V 11. až 12. stor. mala táto cesta vojensko-strategický a priam existenčný význam pre udržanie a trvalé začlenenie kotlín Hrona a Váhu do rámca konštituujúceho sa uhorského štátu. Najkratším smerom spájala centrálné oblasti Uhorska so Zvolenom ako sídlom komitátneho župana, ďalej Liptovom, Oravou a ich prostredníctvom aj s Poľskom. Smerovanie ciest kontinuálne vychádzalo z podmienok staršieho osídlenia, ktorého význam zvyrazňuje cirkevno-správna organizácia Zvolenského komitátu (obr. 1).

Obr. 1. Hlavné body na trase historickej komunikácie via magna.

Cirkevná organizácia je vo včasnofeudálnom Uhorsku konzervatívnejšia a tým spravidla aj staršia, ako vlastná kráľovská územno-administratívna organizácia uhorského štátu. Tým vlastne odráža starší, pôvodný stav ešte pred vytvorením štátnej organizácie novopripojených území do jeho rámca.

Na území Slovenska táto cesta nastupovala pri Šahách. Zmienka o nej sa dochovala v metačnej listine šahanských premonštrátov z roku 1245. Pomenovanie tejto komunikácie v listine sa uvádza ako veľká hlavná cesta - via magna. Cesta viedla ďalej proti toku rieky Krupinice. Na jej obobrežných terasách máme doložených niekoľko zaniknutých sídlisk z obdobia 10.-12. stor. (Rejholcová 1992).

Výraznejším objavom, ktorý dokladá, resp. spresňuje trasu stredovekej cesty, je lokalizácia zamknutého románskeho kostola sv. Michala v katastri obce Dvorníky. Zázemie tejto stavby vytvárali osady, ktoré časovo môžeme doložiť od 9. do 12. stor. (Balaša 1963).

Pomenovanie osady Dvomlky môže vychádzať z termínu dvor, kúria, kurtis, no tiež môže znamenať osadu s obyvateľstvom usadeným na pôde, ktorá tvorí hospodárske stredisko väčšieho majetku, okolo ktorého sa sústreďuje systém osád s určitou organizáciou (Kučera 1974).

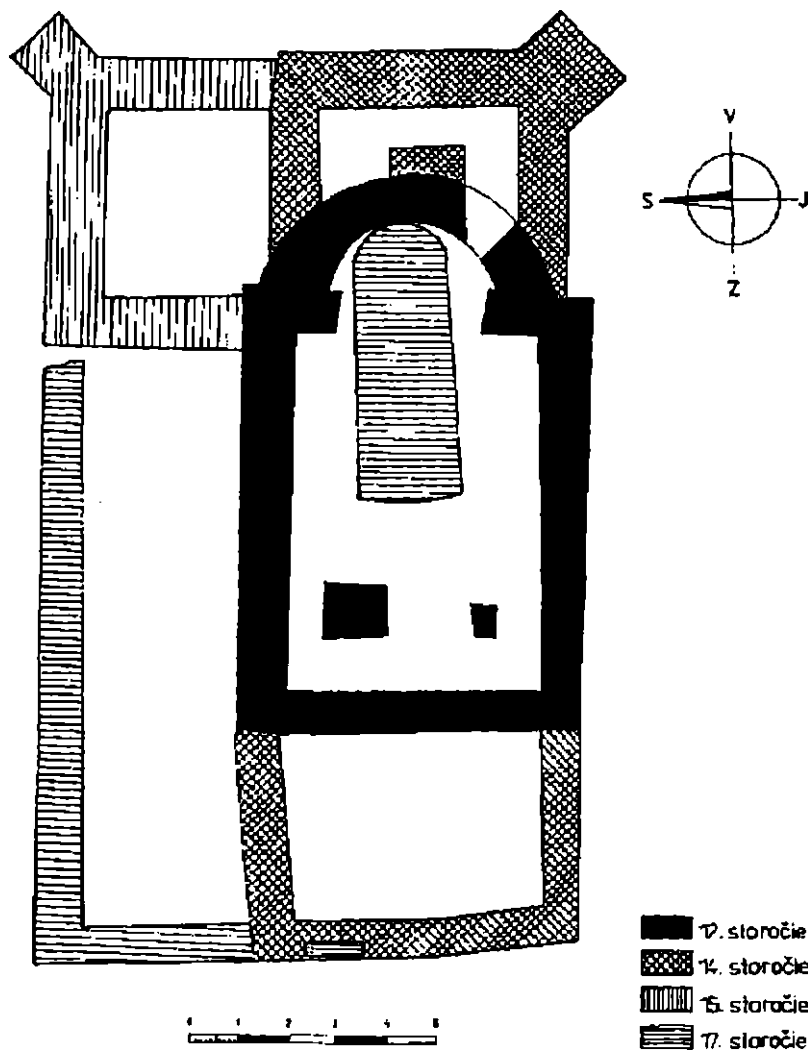
Ťažisko osídlenia v skúmanej oblasti predstavuje emporový románsky kostol. V blízkosti kostola sa ako pendant musela nachádzať i kúria - panský dvorec, časovo paralelná so sakrálnou stavbou.

Pri možnom hĺbkovom architektonicko-historickom výskume objektu prístenného hostinca na Patkôši (vzdialeného od objavených základov kostola necelých 70 m), je pravdepodobné, že sa potvrdí časové i kultúrne prepojenie oboch stavieb. Obhliadkový umelecko-historický prieskum charakterizoval objekt ako neskorogotickú opevnenú kuriu (Súpis pamiatok na Slov. 1, 1967). Záchraný archeologický výskum v roku 1991 bol vyvolaný deštruktívnym zásahom pri kultivácii pôdy, keď došlo k preborteniu barokovej hrobky. Baroková hrobka, ako sme neskôr zistili, bola vsadená do románskej časti základov kostola. Výskum odkryl základy kostola s viacerými stavebnými etapami, časovo rozvrhnutými od 12. do 17. stor.

Pôvodnú románsku sakrálnu stavbu charakterizujeme ako typ jednoduchého kostola s pozdĺžnym priestorovým usporiadaním, s klasickou orientáciou, t. j. svätyňou - apsidou na východ. Túto jednoduchú stavbu bez samostatnej veže zaradíme k vlastníckym zemepánskym kostolom s emporou v západnej časti, ktorá určuje post nadradenosti nad ostatnou časťou lode kostola (obr. 2). Na základe zisteného architektonického článku, pätky románskeho stĺpu, s charakteristickými nárožnými drápkami (zo sekundárnej vrstvy v podlahe gotického presbytéria) a polkruhovej apsidy s výrazne dovnútra oddelenými bočnými výbežkami pre triumfálny oblúk, datujeme najstaršiu časť kostola sv. Michala do 12. stor. presnejšie do 2. pol. 12. stor.

Celý sakrálny areál (kostol s cintorínom) bol obohnaný obranným múrom. Opevnenie kostola a prikostolný cintorín z finančných dôvodov archeologický výskum nesledoval. Z hrobových celkov boli z exteriérovej časti odkryté iba tie, ktoré boli v bezprostrednej blízkosti stavby kostola (Hanuliak 1995).

K ústredným bodom komunikačnej trasy via magna patrí jednoznačne Bzovík. S názvom sa po prvýkrát stretávame v roku 1135 „in predio suo quod vocatur Bozouk“. Názov, ktorý sa spájal s novozaloženým benediktínskym opátstvom ku cti sv. Štefana. Kláštor s opátstvom založil pred rokom 1135 komes Lampert s manželkou Žofiou, sestrou uhorského kráľa Ladislava a so svojím synom Mikulášom v období vlády Štefana II. (1114-1131). Donáciu župana Lamperta potvrdil roku 1135 Belo II. (1131-1141). Kláštor pôvodne patrilo benediktínom, ale v rokoch 1151 až 1181 ich vymenili premonštrátski reholníci z moravského Hradišťa. Stavebné premeny kláštora dajú sa sledovať od jeho vzniku do 15. stor. Husiti sa do tejto oblasti nedostali, ale v rokoch 1444-1446 robil na kláštor nájazdy Ján Jiskra z neďalekej Krupiny, kde mal stálu vojenskú posádku. Bolo to v období bojov o uhorský trón medzi Alžbetou a poľským kráľom Vladislavom Jagelonským. Z toh-

Obr. 2. Dvomfley - zaniknutý kostol sv. Michala s pôdorysnou ctapľzldou. Zamerail Ing. M. Štrba.

to obdobia je doložená gotická prestavba kostola a kláštora (nové presbytérium kláštorného kostola a ambit). V roku 1530 napadol kláštor Žigmund Balaša so svojimi žoldnierami. Reholníkov sčasti pobil, tí, ktorí ostali nažive, uchýlili sa do kláštora v Hronskom Beňadiku. Balaša prestaval kláštor na pevnosť. Kláštorňý kostol zrušil, z kostola ostala iba severná veža vo funkcii hlavnej veže „hradu“. Pôvodná sakristia bola premenená na kaplnku (Hnilica 1994). Hlavná obrana pevnosti bola však postavená na hradbě so štyrmi nárožnými baštami. Vonkajšie opevnenie predstavovala mohutná vodná priekopa. Opevňovacie práce, ktoré mali veľký význam pred blížiacim sa tureckým nebezpečenstvom, ocenil Balaša na 7 tisíc florénov, ako to spomína vo svojom testamente, ktorým poručil hrad (pevnosť) svojej manželke Barbore Fanchi. Poslednú pohromu zažil niekdajší bzovický kláštor roku 1678, v období stavovských povstaní, keď na rozkaz Imricha Tókólyho bol vypálený (Zrebený 1972).

Situovanie mnohých románskych sakrálnych stavieb na dôležitej evrópskej komunikácii, konkrétne na jej nevelkom úseku Šahy-Zvolen, nie sú náhodné. Jednotné časové a stavebno-architektonické analógie sakrálnych ale i profánnych stavieb, sú dôsledkom pôsobnosti významnej stavebnej huty, vychádzajúcej zo zázemia benediktinského, neskôr premonstrátskeho kláštora na Bzovíku. Vo včasnom stredoveku tento kláštor zohrával dôležitú úlohu v rámci kolonizačného procesu pri preberaní a odovzdávaní kultúrnych vplyvov z vyspelejších častí Európy.

Názorným príkladom vplyvu stredovekej cesty na sídliskové pomery je mesto Krupina, ktorá za svoj stredoveký rozvoj vďačila práve tejto hlavnej ceste vedúcej do Zvolena. Komunikačná poloha bola jedným z kritérií, ktoré sa podieľali na rýchlom konštituovaní a hospodárskom raste. Svoj význam okrem polohy v nemalej miere zohrala i okolnosť, že táto osada Sasov bola situovaná v bezprostrednom zázemí už starších včasnostredovekých osád. Tieto osady sa koncentrovali okolo románskeho kostola sv. Petra z 12. stor. približne 1,5 km západne od novovznikajúceho jadra mesta terajšej Krupiny. Nepochybné muselo ísť o cieľavedomú symbiózu, ktorá prinášala prosperitu pre celú integrovanú oblasť (Hanuliak 1995).

Zvolenská via magna tvorí dodnes os celého mesta. Pravidelný pôdorys mesta je dôkazom, že vzniklo naraz. Námestie má pravouhlé, obdĺžnikové, z jeho nároží vybiehajú ulice do mesta. Východnou dĺžkou námestia prebieha sledovaná komunikačná spojnica. Na západnej strane, na návrší, ako dominanta, stojí románsky farský kostol Narodenia P. Márie. Tento sakrálny objekt predstavuje trojlod'ová bazilika, postavená v 1. tretine 13. stor. s gotickými prístavbami a úpravami (Mencl 1937). Krupina leží takmer uprostred na ceste medzi Šahami a Zvolenom, čo znamená, že mohla plniť funkciu dennej etapovej stanice pre cestujúcich do Zvolena.

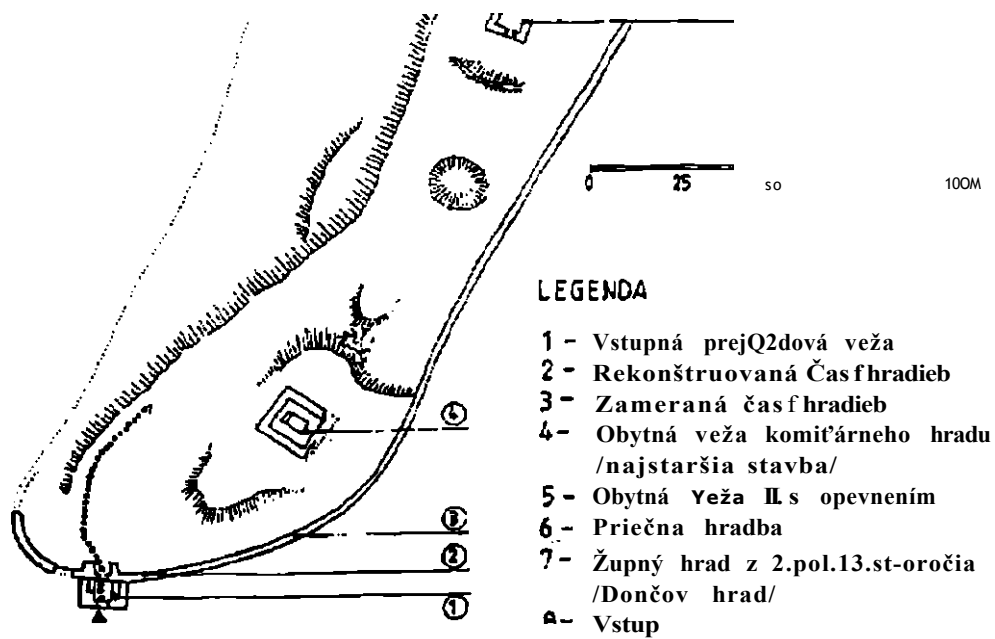
Cesta z Krupina viedla ďalej cez Pliešovské sedlo, popri Sáse, cez Dobrú Nivu do Bábinej. Napriek priaznivým predpokladom a vydaným výsadám, ani jedno z uvedených mestečiek nenadobudlo väčší význam. Dotýka sa to najmä Dobrej Nivy, ktorá sa spomína roku 1266 v súvislosti s hlavnou cestou „magna via de Bana ad Dobrounam“, teda z Banskej Štiavnice do Dobrej Nivy, v metácii Antola, Kolpach a Žibritova. Svedectvom novovznikajúcich mestských útvarov boli honosné stavby kostolov. Kostol sv. Kataríny v Sáse predstavuje jednodod'ovú stavbu ukončenú polkruhovou apsidou. Do západného priečelia má vstavanú vežu, ktorá je vťahnutá do pôdorysu lode. Apsida je zaklenutá konchou bez patkových ríms (Úradníček 1966).

Dobronivskú sakrálnu stavbu reprezentuje románsky kostol sv. Michala archanjela datovaný k roku 1240 (neskôr, okolo roku 1732 zbarokizovaný). Pôdorysnú dispozíciu predstavuje trojlod'ová bazilika, ktorá má centrálnu lod' ukončenú na štvorcovom pôdoryse. Bočné lode sú ukončené polkruhovými apsidami. Presbytérium a vežová empóra sú zaklenuté pôvodnou kopulovou klenbou s ťažkými štvorcovými rebrami bez svorníkov a so štvrt'kruhovými pätkami (Súra, Úradníček 1981).

Ned'aleko Dobrej Nivy, na kuželovitej vyvýšenie nad cestou, v katastri obce Podzámčok bol vybudovaný Dobronivský hrad. Jeho vznik kladieme do 14. stor., hoci historické listiny ho spomínajú až v 15. stor. Po rozpade Zvolenskej veľžupy stáva sa hrad od 2. pol. 14. stor. sídlom dobronivského panstva, ako jedného zo štyroch dominií v rámci prebudovanej Zvolenskej veľžupy. Popri tejto hlavnej funkcii hrad zabezpečoval kontrolu, resp. ochranu hlavnej cesty (Fialová, Fiala 1966).

Opis hradu z roku 1668 nám predstavuje stavbu s hlavným trojpodlažným palácovým objektom (bez veže) s dvoma bránami. Obranu zabezpečovala iba bašta umiestnená pri hradbě na prístupovej časti na hrad (Bóna 1994).

Cesta ďalej pokračovala na sever, popri hradisku Priekopa, ktoré strážilo túto cestu pri jej vstupe do Zvolenskej kotliny. Na základe záchraného výskumu v rokoch 1988-1992, autorka túto významnú lokalitu datuje do veľ'komoravského a povel'komoravského obdobia. Výskumom sa podarilo doložiť existenciu troch fáz opevnenia. Najmladšiu časť opev-

Obr. 3. Zvolen - Pustý brad. Výskumom odkrytý komitárny hrad s (astou rehágia. Zamerali M. Báblk-M. Šlmkovic.

nenia tvoril 120 cm široký kamenný múr z riečnych okruhliakov, zalievanych maltou. Táto stavebná etapa opevnenia s veľkou pravdepodobnosťou sa stotožňuje s najmladšie doloženým horizontom datovaným keramikou z 11. stor. (Mácelová 1993).

Logicky sa ponúka úvaha, že úlohu centrálného hradiska už v závere 11. stor. mohol preberať komitátny hrad Starý Zvolen, od 19. stor. oficiálne nazývaný Pustým hradom.

V staršej historiografii za najstarší doklad o Zvolene sa považovala zmienka v metácii chotára Bzovíka z roku 1135. Tu sa uvádza cesta, vedúca do Zvolena. Napriek tomu, že osada Zvolen už dávno jestvovala, písomná zmienka o Zvolene bola vsunutá do textu pôvodnej listiny z roku 1135, až v 13. stor. Za najstaršiu správu o zvolenskom hrade môžeme uviesť Anonymovu kroniku z obdobia vlády Bela III. (1172-1176). Kronikár kladie vznik zvolenského hradu do začiatku 10. stor., do čias zaujatia karpatskej kotliny starými Maďarmi. Anonymové údaje za hodnoverné môžeme pokladať až od obdobia, kedy boli písané. Tento predpoklad potvrdzujú doteraz získané sprievodné nálezy datované do obdobia rozhrania 12.-13. stor. Tento údaj nepovažujeme za konečný, pretože výskumné práce budú pokračovať. Doterajší výskum bol sústredený predovšetkým v miestach staticky narušenej architektúry. Napriek tomu, že výskum už odkryl niekoľko solitých objektov, preskúmaná plocha Pustého hradu je iba malým zlomkom z plochy hradného areálu. Veľký plošný rozsah pamiatky s podnetnými indíciami, na ktoré upozorňovali terénne relikt, písomné pramene i najstaršie zobrazenie Pustého hradu od Willenberga ponúkali viaceré možnosti interpretácie. Na niektorých terénnych reliktoch sa uskutočnil prieskum, ktorý ozrejnil ich funkciu a časové zaradenie. V prípade početných terénnych depresii korigoval pôvodný názor, že ide o suterény obytných objektov (sklepení) (Menclová 1954). Výskum doložil, že v časti hornej polohy obytnú zástavbu tvorilo (okrem Dončovho hradu) iba zopár solitérov - dve obytné veže, hlavná vstupná brána, prebudovaná na 4-podlažnú vežovú bránu a obranná bašta ako súčasť veľkého opevnenia. Mohutné terénne depresie sú iba stopy po ťažbe kameňa. Opevnená poloha predstavovala veľké refugium s rozlohou 7,6 ha. Opevnenie z 1. tretiny 13. stor. pojalo do svojho areálu i najstaršiu časť - starý komitátny hrad. Napriek tomu, že výskum komitátneho hradu nieje ukončený, môžeme potvrdiť, že najstarší profánny objekt na strednom Slovensku predstavuje práve soli tema obytná veža tohto hradu. Obytná veža bola situovaná na kóte lokality v nadm. výške 571 m. Na odkrytých základoch veže výskum doložil dve stavebné etapy, ktoré sú názorne realizované v pôdorysnej rekonštrukcii.

Táto stavba v 12. stor. reprezentovala počiatky vznikajúcej hospodársko-politickej správy a nastupujúcej kolonizácie (obr. 3). Zároveň stavba obytnej veže je dokladom o kontrole a ochrane hlavnej cesty. Práve pod zvolenským hradom na cestu via magna nadväzuje cesta z Hronského Beňadika ako pokračovanie starej cesty z Nítry. Jej trasa viedla z Hronského Beňadika proti toku Hrona do osady Sv. Kríž (dnes Žiar nad Hronom), kde bol významný brod cez Hron. Z listiny, datovanej do roku 1237, sa dozvedáme, že zvolenský župan zaujal 1/3 mýta vyberaného vo Voznici, Hliníku nad Hronom a vo Sv. Kríži - osadách, ktoré pôvodne patrili svätobeňadickému opátstvu (Ratkoš 1978).

Via magna pokračovala zo Zvolena ďalej, priamo na sever, cez Hronsek, na Slovenskú Lupču, odtiaľ najschodnejšími priesmykmi cez pohorie Nízke Tatry do regiónu Liptova.

Pri rekonštrukcii starých historických ciest v období včasného stredoveku, pri veľkej absencii priamych historických prameňov, sme sa snažili využiť dostupné zdroje z výsledkov umelecko-historických, no najmä archeologických výskumov sakrálnych ale i profánnych historických stavieb. Táto architektúra hodnoverne potvrdzuje pevné body trasy historickej komunikácie via magna.

Literatúra

- BALAŠA, G.: Novšie archeologické náleziská a nálezy z južnej oblasti stredného Slovenska. Študijné zvesti 11, AÚ SAV Nitra 1963, s. 179-208,181.
- BÓNA, M.: Stavebno-historický prieskum hradu Hrušov a metodický prístup k jeho konzervácii v r. 1928-1930. AH 19,1994, s. 215-226.
- FIALOVÁ, H.-FIALA, A.: Hrad na Slovensku. Bratislava 1966.
- HANULIAK, V., Archeologický objav románskeho kostola v Dvorníkoch. Pamiatky a múzeá 2, 1995, s. 20-23.
- HANULIAK, V.: K problematike počiatkov mesta Krupiny. AH 20,1995 s. 267-274.
- HNILICA, J.: Kláštor v Bzovíku. Dejiny a kultúra reholných komunit na Slovensku. Trnavská univerzita 1994, s. 155-173.
- KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974, s. 366-377.
- MÁČELOVÁ, M.: K počiatkom osídlenia Zvolena v stredoveku. AH 18,1993, s. 69-74.
- MENCL, V.: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha-Prešov 1937, s. 202-206.
- MENCLOVÁ, D.: Hrad Zvolen. Bratislava 1954.
- RATKOŠ, P.: Dejiny Žiaru nad Hronom. Martin 1978, s. 18-40.
- REJHOLCOVÁ, M.: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia, II. zväzok, stredoslovenský kraj. Nitra 1992, s. 163-174.
- Súpis pamiatok na Slovensku I. Bratislava 1967, s. 418.
- SÚRA, M.-ÚRADNÍČEK, V., Dobrá Niva, r. k. kostol sv. Michala. Pamiatkový výskum 1981, Výskumová správa uložená v archíve PÚ, reg. stredisko Banská Bystrica pod. č. T 176.
- ÚRADNÍČEK, V.: Sása - r. k. kostol sv. Kataríny. Základný prieskum 1966. Nálezová správa uložená v archíve PÚ, reg. stredisko Banská Bystrica pod. č. T 209.

Zusammenfassung

Via magna in der Mittelslowakei im Früh- und Hochmittelalter

Diese Benennung bekamen in den historischen Urkunden im Mittelalter die Wege von erstrangiger Bedeutung, die im Labyrinth der lokalen Verbindungen in der gegebenen Region die dominante Stellung einnahmen.

Durch das Gebiet der Mittelslowakei gingen im Früh- und Hochmittelalter zwei Wege, die magna genannt wurden. Im ersten Falle handelte es sich um den Weg, der Schlesien und Mähren im Westen mit Spiš und Košice im Osten transversal verband. Die zweite Strecke führte durch die Mittel Slowakei vom Norden nach Süden verband die Zentralteile Ungarns mit Polen, bzw. mit dem Ufer der Ostsee. Im 11. bis 12. Jh. hatte dieser Weg eine militär-strategische Bedeutung und war für die dauerhafte Eingliederung der Talkessel um Hron und Váh in den Rahmen des sich konstituierenden ungarischen Staats direkt lebenswichtig. Er verband in der kürzesten Richtung ungarische Gebiete mit Zvolen (Sitz des Komitatgaugrafen), Liptov, Orava und damit auch mit Polen. Die Richtungen der Wege entwickelten sich kontinuierlich aus den Bedingungen der älteren Besiedlung, deren Bedeutung die kirchliche Verwaltung des Zvolener Komitats betonte. Die kirchliche Organisation war in frühfeudalem Ungarn mehr konservativ und damit in der Regel auch älter als die eigene königliche territorial-administrative Organisation des ungarischen Staates. Auf diese Weise spiegelte sie den älteren, ursprünglichen Zustand noch vor der Bildung der staatlichen Organisation der neuangegliederten Gebiete in seinen Rahmen. Bei der Rekonstruktion der alten historischen Wege aus dem Frühmittelalter waren wir bemüht, die erreichbaren Quellen aus den Ergebnissen der kunsthistorischen, aber vor allem archäologischen Forschungen in historischen Sakral- sowie Profanbauten auszunutzen, weil die direkten historischen Quelle fehlen. Diese Architekturen bestätigen glaubwürdig die festen Punkte des historischen Weges via magna.

Abbildungen:

1. Hauptpunkte des historischen Weges via magna.
2. Dvomiky - die verwüstete Kirche des hl. Michael mit der Bezeichnung der einzelnen Phasen im Grundriß, vermessen von Dipl. Ing. M. Štrba.
3. Zvolen - „Pustý hrad“ (dt.: „Wüste Burg“). Die durch die Forschung entdeckte Komitatburg mit einem Teil des Refugiums. - Vermessen von M. Bábik-M. Šimkovic.

